

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Բանալի բառեր – Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայոց ցեղասպանություն, Մփյուռք, հայ-թուրքական հարաբերություններ, ազգային գաղափարախոսություն, պանթուրքիզմ

1990-ական թվականների սկիզբը նշանավորվում է մի շարք շրջադարձային իրադարձություններով, որոնցից ամենակարևորը, թերևս, ԽՍՀՄ-ի փլուզումն էր և ՀՀ անկախության հռչակումը: Անկախության ձեռքբերմամբ ՀՀ-ն դառնում է միջազգային իրավունքի լիիրավ սուբյեկտ, ինչը նրան հնարավորություն էր տալիս մշակել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականության հայեցակարգ: Դա, բնականաբար, չէր կարող չներառել նաև իր անմիջական հարևաններին, այդ թվում և Թուրքիային:

ՀՀ ղեկավարությունը սկզբնական շրջանում նախընտրում է Թուրքիայի հետ երկկողմ հարաբերությունների հաստատման և զարգացման հարցում որպես քաղաքական առաջնահերթություն չընդգրկել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը՝ վերապահելով այն սփյուռքին: Այլ կերպ ասած՝ սկզբնական շրջանում փորձում է շրջանցել Անկախության հռչակագրի հայտնի դրույթը՝ շեշտելով, որ «մեր ազգի գոյության նոր, ավելի հուսալի երաշխիքներ»-ի օղակներից մեկը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների կարգավորումն է¹:

Դեռևս ՀՀ անկախության հռչակման նախաշեմին Թուրքիայում արդեն սկսում են մտահոգվել, որ հնարավոր է՝ անխուսափելի են դառնալու հայերի տարածքային պահանջները, և այդ համատեքստում Թուրքիան սկսում է վերանայել իր արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունները տարածաշրջանում: Ուստի ամենին պատահական չէր, որ Թուրքիայի արտգործնախարար Մեսութ Յըլմազը մտահոգություն էր հայտնում Խորհրդային Միության հնարավոր փլուզման առիթով՝ նշելով, թե «Աստված մի արասցե, որ Խորհրդային Միությունը քայքայվի», քանզի Թուրքիայի համար նախընտրելի է իր «հարևանությամբ ունենալ գերիզուր պետություն քաղաքական կայուն կարգավիճակով, քան անկախ, բայց անկայուն մի քանի հանրապետություններ»²:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 նոյեմբերի 1990:

² **Չաքրյան Հ.**, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, էջ 11:

Արդեն 1991 թ. վերջերին թուրքական մամուլում մի շարք հոդվածներ են հրապարակվում, որոնցում նշվում էին այն օգուտները, որ կարող է ստանալ Թուրքիան՝ բարելավելով հարաբերությունները Հայաստանի հետ: Ընդ որում հոդվածագիրները իրենց տեսակետը հիմնավորում էին այն փաստարկներով, որ Հայաստանի հետ նորմալ, բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը հնարավորինս զերծ կպահեր վերջինիս՝ տարածաշրջանում հակաթուրքական տրամադրություններ ունեցող երկրներին հարելուց: Բացի այդ, նրանց կարծիքով, Հայաստանի հետ լավ հարաբերությունները զգալիորեն կարող էին թուլացնել միջազգային կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության խնդիրների քննարկումները, ինչպես նաև եվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի կողմից հնարավոր ճնշումները¹:

Նման պայմաններում 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին Թուրքիան պաշտոնապես ճանաչում է ՀՀ-ն անկախությունը: Այդ առիթով Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին հղած ուղերձում կոչ էր անում երկու հարևան երկրների հարաբերություններում «հավատարիմ մնալ միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ... տարածքային ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին»²:

Թուրքիան, առաջիններից մեկը ճանաչելով ՀՀ անկախությունը, այնուամենայնիվ վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ձգձգում էր՝ վկայակոչելով ՀՀ անկախության հռչակագրի այն հայտնի դրույթը, որ ՀՀ-ն հետամուտ է լինելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը:

Հետաքրքիր է նկատել, որ որոշ ուսումնասիրողներ, անդրադառնալով հռչակագրի նշված կետին, այն կարծիքն են հայտնում, թե իբր հենց այդ կետը «փաստորեն չեղյալ հայտարարեց Թուրքիայի հետ խորհրդային իշխանությունների հաստատած սահմանը, ինչը կարող էր դիտվել որպես տարածքային պահանջ Կարսի և Արդահանի շրջանների նկատմամբ»³: Սակայն ցանկանում ենք նշել, որ նման գնահատականները ծայրահեղ են, ոչ իրատեսական և ամենին չեն բխում հռչակագրի 11-րդ կետից, քանզի այնտեղ խոսք անգամ չկա տարածքային պահանջների վերաբերյալ:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Թուրքիան սկսում է գործնական քայլեր ձեռնարկել նախկին ԽՍՀՄ թուրքալեզու հանրապետությունների հետ համաձայնագրեր կնքելու ուղղությամբ, որոնք, ի դեպ, վերաբերում էին ամենատարբեր ոլորտների՝ սկսած տնտեսականից, վերջացրած գիտական-մշակութայինով:

---

¹ Տե՛ս **Մանուկյան Շ.**, Հայ-թուրքական հարաբերությունները և Հայոց ցեղասպանության խնդիրները (1991-2002 թթ.) // «Տարեգիրք», Երևան, 2005, էջ 64:

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 192, թ. 1-3:

³ **Куртов А. А., Халмухамедов А. М.**, Армения-Турция: противостояние или сотрудничество? // Армения: проблемы независимого развития / Под общ. ред. Е. М. Кожокина, М., 1998, с. 450.

Թյուրքալեզու աշխարհում իր ազդեցությունը հնարավորինս մեծացնելու Թուրքիայի գործադրած ջանքերի արդյունքում կրկին վերածնվում է պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը, որից Թուրքիան, ամենայն հավանականությամբ, երբեք չէր հրաժարվել: Ի դեպ, թուրքերը ևս չէին թաքցնում այդ հանգամանքը: Այդ մասին է վկայում Ս. Դեմիրելի հետևյալ հայտարարությունը. «Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ գոյություն ունի մի թուրքական աշխարհ, որը տարածվում է Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական պատր»¹: Այդուհանդերձ, նկատենք նաև, որ թուրքերը, ընդունելով պանթուրքիստական գաղափարախոսությունը, այնուամենայնիվ փորձում էին բավականին զգուշորեն կյանքի կոչել այդ գաղափարախոսության դրույթները:

Այսպես, օրինակ՝ Թուրքիայի արտործնախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա Բիլալ Մամջրը պանթուրքիզմի գաղափարների վերածննդի վերաբերյալ նշում էր, որ այն կարող է հանգեցնել ընդամենը այս կամ այն երկրում առկա կազմակերպությունների միության, ընդ որում դրանց ստեղծման գործում առաջատար դերը պատկանելու էր Թուրքիային: Այս միտքը հեղինակը հիմանվորում էր նրանով, որ եթե սկանդինավները, արաբները և մյուսները ունեն նման միություններ, ապա թյուրք ժողովուրդներին ևս դա կարելի է²: Պանթուրքիստական գաղափարներով հայտնի Յուսուֆ Աքչուրան Հայաստանը դիտում էր որպես մի «թումբ», որը «դաշնակիցները կանգնեցրել էին երկու եղբայր ժողովուրդների՝ Անատոլիայի և Կովկասի թրքության միջև», ուստի հեղինակի կարծիքով դա պետք էր ոչնչացնել³:

Բերված փաստերը բավարար հիմքեր են տալիս եզրակացնելու, որ Թուրքիան ամենևին չէր հրաժարվել իր պանթուրքիստական ծրագրերից, սակայն փորձում էր նաև դրանք մատուցել հնարավորինս քողարկված ձևերով՝ նպատակ ունենալով «մոլորության մեջ գցել հանուր մարդկությանը»⁴:

Ցավոք, ՀՀ ղեկավարությունը չգիտես ինչու հաշվի չէր նստում Թուրքիայում տիրող նման տրամադրությունների հետ՝ հայտարարելով, թե «պանթուրքիզմը, որպես գաղափարախոսություն ապրելով իր ծաղկումը առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, ներկայումս կորցրել է քաղաքական գործոնի իր բովանդակությունը, որպես վտանգ հայ ժողովրդի համար դադարել է գոյություն ունենալուց, փոխվել են թուրքալեզու ժողովուրդները, դեմոկրատացել, բռնել ազգային զարգացման ուղին»: Ավելին, Լ. Տեր-Պետրոսյանի պնդմամբ՝ «պանթուրքիզմը պատկանում է անցյալին», և պետք է «հրաժարվել հայկական հարցից», «մոռանալ անցյալի թշնամությունը»,

¹ «Ազատամարտ», 1992, թիվ 20, «Երկիր», 30 հուլիսի 1994:

² Տե՛ս **Коджаман О.**, Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, М., 2004, с. 87.

³ Տե՛ս **Զարեվանդ**, Միացյալ անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 119:

⁴ «Երկիր», 30 հուլիսի 1994:

«մոռանալ եղեռնը և կարգավորել հարաբերությունը Թուրքիայի հետ»¹: Ի դեպ, դա այն դեպքում, երբ պանթուրքական ուղղվածություն ունեցող Ազգային շարժում կուսակցությունը «1995 թվականի ընտրություններին հավաքելով ձայների 9 %-ը՝ ներկայացված էր Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում»²:

Թուրքիայում հայտնի պանթուրքական մեկ այլ՝ «Գորշ գայլեր» կազմակերպության ներկայացուցիչները շատ հաճախ քրդերին և Քրդական բանվորական կուսակցությանը «հայ ստրուկներ» են անվանում, իսկ նշված կուսակցության առաջնորդ Աբդուլլահ Օջալանին՝ հայ³: Կարծում ենք՝ բերված փաստերը բավարար են պնդելու, որ ՀՀ առաջին նախագահը սխալվում էր իր պնդումներում:

1991 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մոսկվա ուղևորվելու ճանապարհին մի քանի ժամով Երևանում է գտնվում շուրջ 40 մարդուց բաղկացած ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի պատվիրակությունը: Այդ ընթացքում հյուրերը հանդիպումներ են ունենում ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Այստեղ Լ. Տեր-Պետրոսյանը կրկին շեշտում է ՀՀ-ի պատրաստակամությունը՝ նորմալացնելու միջպետական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ՝ չնայած «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև կան լուրջ պատմական հակասություններ», և բացի այդ՝ «հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ 1915 թվականի իր նկատմամբ կատարած ցեղասպանությունը և նրա պահանջը ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ միանգամայն արդարացի և օրինական է»⁴:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հարկ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ նաև Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ 1991 թ. մայիսի 11-ին «Аргументы и факты» օրաթերթին տված հարցազրույցին և դրան հաջորդած Թուրքիայի պաշտոնական արձագանքին: Այսպես, 1920-ական թվականների սկզբին Անդրկովկասում ծավալված պատմական իրադարձությունների մասին նա նշում էր, որ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի հայտնի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը, ձգտելով ստանալ Թուրքիայի համակրանքը, անդամատել է Հայաստանը՝ Կարսի մարզը զիջելով Թուրքիային, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին⁵:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի այս միտքը, որն ընդամենը միանգամայն օբյեկտիվ պատմական ակնարկ էր 1920-ական թվականների սկզբին Անդրկովկասում ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ, լուրջ դժգոհության առիթ է

---

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 27 նոյեմբերի 1990: Տե՛ս նաև՝ **Խուրշուդյան Լ.**, Հայկական հարցը, Երևան, 1995, էջ 79-80:

² **Сваранц А.**, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, М., 2002, с. 225.

³ «Ազգ», 30 հոկտեմբերի 1993:

⁴ «Ազգ», 11 սեպտեմբերի 1991:

⁵ «Аргументы и факты», 11 мая 1991. Տե՛ս նաև՝ **Киреев И.**, Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XXI века, М., 2001, с. 366.

տալիս Թուրքիային, ի դեպ, այն աստիճան, որ շատ չանցած Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Վուրալը հանդես է գալիս պաշտոնական բողոքի նոտայով: Դրանում մասնավորապես կոչ էր արվում Հայաստանի հարևան բոլոր երկրներին ոչ մի կտոր հող չտալ ՀՀ-ին, որովհետև իբր Լ. Տեր-Պետրոսյանը ոչ միայն «բողոքարկում է պատմական փաստերը», այլև «խեղաթյուրում» դրանք¹: Սակայն Թուրքիան մոռանում էր այն պարզ ճշմարտությունը, որ այդ հարցազրույցում ակնարկ անգամ չկար ինչպես հարևան երկրներին, այնպես էլ Թուրքիային ներկայացվելիք որևէ տարածքային պահանջի վերաբերյալ:

Արդեն 1992 թ. մարտին իբրև ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, «Ջուհուրիյեթ» թերթին տված հարցազրույցում պատասխանելով այն հարցին, թե արդյոք ՀՀ անկախության հռչակագրում տեղ գտած «Արևմտյան Հայաստան» արտահայտությունը Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատիրության խնդիր չի առաջացնում, ՀՀ նախագահը պատասխանում է, որ «Հռչակագիրն ընդունվել է նախքան ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումը, և Հայաստանն այն ժամանակ դեռ չէր անդամակցել ո՛չ ԵԱՀԽ-ին, ո՛չ էլ ՄԱԿ-ին: ԵԱՀԽ-ի սկզբունքներով, որոնք մենք հարգում ենք, այդ արտահայտությունն ինքնին օրակարգից դուրս է հանվում»: Ավելին, ՀՀ նախագահը սույն հարցազրույցում շեշտում է նաև, որ «Հայաստանը հարևաններից հողային պահանջ չունի, և դա վերաբերվում է թե՛ Թուրքիային և թե՛ Վրաստանին ու Ադրբեջանին»²: Այստեղ ցանկանում ենք շեշտել այն հանգամանքը, որ նման հայտարարությունները, իրենց հիմքում քաղաքական կարճատեսություն լինելով հանդերձ, միաժամանակ նշանակում էին նաև նահանջ հայ ազգային գաղափարախոսության հիմնադրույթներից: Հիշենք, որ հետագայում Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից «կեղծ քաղաքական կատեգորիա» անվանված ազգային գաղափարախոսության հենքի վրա նույն ինքը՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, և իր համախոհները եկան իշխանության: Չմոռանանք նաև, որ նրա նման հայտարարություններն ի վերջո մերկապարանոց դատողություններ չէին և ընկած էին ՀՀ ղեկավարության արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի հիմքում:

Հետաքրքիր է նկատել, որ ժամանակի առանձին ուսումնասիրողներ, փորձելով արդարացնել ՀՀ արտաքին քաղաքականության այն դրույթը, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը պետք էր դուրս թողնել հայ-թուրքական հարաբերություններից, պնդում էին, թե իբր այդ դեպքում ոչ ավել, ոչ պակաս հնարավոր կլիներ ապահովել նաև ՀՀ անվտանգությունը: Նրանք դա պատճառաբանում էին նրանով, թե «չկար Խորհրդային Միությունը՝ որպես անվտանգության համակարգ, ձևավորված չէին նոր անվտանգության համակարգեր», կազմավորված չէր հայկական

¹ Տե՛ս **Արշակյան Գ.**, Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ., Երևան, 2009, էջ 52: Տե՛ս նաև՝ «Независимая газета», 14 мая 1991:

² **Խուրշուդյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 79-80:

բանակ, «առկա էր դարաբաղյան խնդիրը, և տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական, տարածաշրջանային վերադասավորումներ¹: Մենք համակարծիք ենք Արամ Անանյանի հետ, որ «Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չարծարծելը չէր ամրապնդում Հայաստանի անվտանգությունը»: Հիշենք, որ «արցախյան հակամարտության ընթացքում Թուրքիան Հայաստանի նկատմամբ դրսևորեց բացահայտ թշնամանքի բոլոր հնարավոր տարբերակները, բացառությամբ ՀՀ-ի վրա զինված հարձակում գործելուց»²: Բացի այդ՝ այս տեսակետի օգտին է վկայում նաև այն փաստը, որ 1993 թ. մայիսին Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը լկտիաբար հայտարարում էր, թե «հայերը չեն սովորել Անատոլիայի փորձության իրենց դասը և այն պատիժը, որ ստացել են»³:

Ուրեմն անգամ այն դեպքում, երբ ՀՀ ղեկավարությունը պատրաստակամություն էր հայտնել երկկողմ հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չարծարծել, Թուրքիան, խախտելով միջազգային իրավունքի բոլոր հիմնարար սկզբունքները, այնքան էլ դեմ չէր Հայաստանի հետ բոլոր խնդիրները ռազմական ճանապարհով հարթել: Ուստի մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել, որ քննադատության չեն դիմանում ՀՀ ղեկավարության այն պնդումները, թե իբր «պանթուրքիզմը անցյալում է», «Թուրքիան բռնել է զարգացման ժողովրդավարական ուղին», իսկ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգից հանելը բավարար է Հայաստանի անվտանգությունն ապահովելու համար:

Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում Թուրքիայի հետ հարաբերությունների հարցում ՀՀ ղեկավարությունը երբեմն հանդես էր բերում հակասական մոտեցումներ: Այսպես, եթե նախկինում Լ. Տեր-Պետրոսյանը պնդում էր, որ «պանթուրքիզմը պատկանում է անցյալին», ապա արդեն 1992 թ. հունիսի 2-ին թուրքական «Ջումհուրիյեթ» թերթին տված և Թուրքիայում մեծ աղմուկ բարձրացրած հարցազրույցում նա նշում էր, որ «եթե Թուրքիան չհետապնդեր գաղափարախոսական նպատակներ Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, այլ փոխարենը առաջ մղեր իր քաղաքականությունը մշակութային, գիտական և տնտեսական զարգացման վրա հենվելով, մենք ջերմորեն կողջունենք դա»: Այնուհետև, ավելի կոնկրետացնելով իր միտքը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշել է, որ գաղափարախոսական նպատակներ ասելով նկատի ունի «պանթուրքիզմը և տարածաշրջանում առաջացած քաղաքական վա-

---

¹ Մանուկյան Ա., Հայ դատի ու Հայոց ցեղասպանության խնդիրը ժամանակի հոլովությամբ // «Առավոտ», 21 հոկտեմբերի 2000:

² Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը հայ-թուրքական հարաբերություններում (1991-2004 թթ.), Երևան, 2006, էջ 30:

³ Reuter 4/5/1993, 4/7/93, Agence France Press, 4/3/93, 4/6/93, 4/9/93, 4/15/93:

կումը լցնելու նպատակը»։ Դրանից հետո անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա ընթացքին՝ նա նշել է, թե «Հայաստանում և սփյուռքում սերունդները մեծացել են հակաթուրքական զգացումներով», և որ դրան «նպաստում էր նախկին ԽՍՀՄ կառավարությունը», որն ըստ նրա՝ «ցանկանում էր մեկուսացնել Հայաստանը Թուրքիայից՝ նպատակ ունենալով ավելի ուժեղացնել խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում»¹։ Մեկնաբանությունները, ինչպես ասում են, ավելորդ են։

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու հայկական կողմի գործադրած բոլոր ջանքերին հակառակ՝ կարելի է փաստել, որ թուրքական կողմը երբեք չէր հրաժարվել հայ-թուրքական հարաբերություններում իր առաջադրած նախապայմաններից, որոնց կրկին ուշադրություն է հրավիրել Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Քամիլը, ով 1993 թ. հոկտեմբերի 18-ին՝ Հայաստանի նախագահի հետ հանդիպումից հետո, նշել է, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար «Հայաստանը պիտի հրաժարվի 1915 թվականի իրադարձությունների խնդրին անդրադառնալուց»²։

Անկեղծ ասած՝ Թուրքիայի դեսպանի նման հայտարարությունն առնվազն տարօրինակ է, քանզի ինչպես բազմիցս նշվել է, Լ. Տեր-Պետրոսյանը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում հանդես էր գալիս Հայոց ցեղասպանության թեման չարժարծելու և պահանջատիրությունից հրաժարվելու գաղափարներով։ Ուստի առավել քան համոզված ենք, որ թուրքական կողմն ամեն անգամ նման հայտարարություններ անելիս նպատակ էր հետապնդում հասկացնել հայկական կողմին քայլեր ձեռնարկել՝ համոզելու սփյուռքին «այս հարցում հետևել իրեն»³։

Տարօրինակ է, որ Թուրքիան հսկայական միջոցներ էր ծախսում ամբողջ աշխարհում Հայկական հարցի վերաբերյալ սեփական հայեցակարգը քարոզելու նպատակով։ ՀՀ ղեկավարությունը, ըստ թուրքական կողմի, պետք է կոչ աներ համայն հայությանը դադարեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար մղվող պայքարը։

Мери Наджарян – *Вопрос Геноцида армян в армяно-турецких отношениях в первые годы независимости РА*

Сразу после провозглашения независимости РА получает возможность как полноправный субъект международного права разработать собственную политическую концепцию, в которой, естественно, значительное место уделяется вопросу

¹ «Ազգ», 4 հունիսի 1992, թարգմանություն «Ձումհուրիյեթ» 2 հունիսի 1992 թ. հոդվածից։

² Куртов А. А., Халмухамедов А. М., նշվ. աշխ., էջ 455։

³ ՀՅԹ-ի գիտական ֆոնդեր, բաժին 32, թղթապանակ 26, փաստաթուղթ 5, էջ 4։

взаимоотношений с Турцией. В самом начале руководство РА предпочло не включать вопрос о Геноциде армян в двусторонние отношения, полагая, что это обстоятельство в значительной мере облегчит установление дипломатических отношений между двумя странами. Более того, руководство РА того времени не уделяло особого внимания наличию в Турции пантюркистской идеологической опасности. В итоге, несмотря на неоднократные объявления со стороны руководителей РА о том, что в вопросе установления двусторонних отношений Армения не преследует цели предъявления к Турции территориальных требований, более того, готова не касаться темы Геноцида армян во время переговоров, тем не менее, турецкая сторона продолжала оставаться верной своим принципам: для установления дипломатических отношений с Арменией важным было и остается условие отказа от идеи факта Геноцида армян.

Meri Najaryan – *The Issue of Armenian Genocide in Armenian-Turkish Relations in the First Years of the RA Independence*

Immediately after the proclamation of independence, the RA, as a full-fledged subject of international law, was given the opportunity to develop an independent foreign policy concept, in which, of course, a significant place would be given to the relations with Turkey. From the very beginning, the RA leadership chose not to include the issue of the Armenian Genocide in bilateral relations, considering that this fact would greatly facilitate the establishment of diplomatic relations between the two countries. Moreover, the Armenian leadership of the time did not pay due attention to the dangers of Pan-Turk ideology in Turkey. As a result, despite the statements repeatedly made by the Armenian leadership that in case of establishing bilateral relations Armenia would not seek to present territorial claims to Turkey and even was prepared not to discuss the topic of the Genocide during the negotiations, the Turkish side continued to adhere to its principle that the denial of the Armenian Genocide had been and remained an important condition for establishing diplomatic relations with the RA.